

LEIDE HEINRICH GÖSEKENI SÕNAVARAMUST

VALVE-LIIVI KINGISEPP

Leksikograafia ajalugu on põnev uurimisvaldkond, sest päevavalgele saab tuua sõnu ja väljendeid, mis on keeles kunagi olnud, aga aastasadade jooksul aktiivsest kasutusest välja jäänud. Tänapäevane keeleteadus neid enam sellisel kujul ja tähenduses ei tarvita, tihti ei teata nende olemasolugi, kuid vanades sõnaraamatutes on need sõnad talletatud ja esindavad nõnda tükikest rahva keelemälust, mida me peaksime tundma õppima ja seletama. Eesti leksikograafias on selliseks huvitavaks sõnavaramuks kahtlemata Heinrich Gösekeni (1612–1681) käsiraamatu „Manuctio ad Linguam Oesthonicam, Anführung Zur Öhstnischen Sprache” (1660) saksa-eesti sõnastik, meie XVII sajandi kõige mahukam ja sisukam sõnaraamat, mille üksikasjalik arvutitöötlus ja analüüs on käsil Tartu Ülikooli vana kirjakeele uurimiskeskuses.¹

Samal ajal on huvitav jälgida ka sõnade saatust sõnaraamatust sõnaraamatusse, sest enamasti on leksikograafid talitanud nii, et mingi uue sõnastiku koostamisel vaadatakse selle järele, mis varem olemas, mida varasemast võtta, mida jätta, ning hakkab kehtima kirjutatud sõna järjepidevus. Nii talitas juba Heinrich Göseken, kes „Manuctio” eessõnas tunnistab, et on eeskujudena kasutanud nii Heinrich Stahli (1637) kui ka Johannes Gutsblaffi (1648) keeletöid, seda eesmärgil jumalasõna õigesti ja puhtalt kohalikule maarahvale jutlustada.

Gösekeni sõnaraamatu arvutitöötamise käigus, märksõnastamisel, hakkasid huvi pakkuma sõnad, mis olid mulle võõrad, mille tänapäevast eestikeelset kuju polnud kerge moodustada ja tähendust seletada. Appi tuli võtta hili-semad sõnaraamatud ja vaadata, mis neis keerukaist arhaismidest tallel: ennekõike muidugi Ferdinand Johann Wiedemanni saksa-eesti sõnaraamat (1869) ja Andrus Saareste mõisteline sõnaraamat (EKMS). Saksakeelse aines-tiku avamisel oli hea abi Georg Tuksami saksa-eesti sõnaraamatust (1939), sest selle sõnavalik on tänapäevastega võrreldes arhailisem ja eestikeelsed tähendussetused ajastukohased.

F. J. Wiedemann on oma eesti-saksa sõnaraamatus H. Gösekenilt pärit sõnavara märgendanud (G)-ga (lehekülge lisamata) ja vananenud sõnu risti-ga märksõna ees (†).²

Andrus Saareste mainib EKMS-i sissejuhatuses sõnaraamatu aines-tiku kohta, et see sisaldab „1) kõike olulisemat sõna- ja lausevaralist aines-tikku *Wiedemanni sr-st*, maha arvatud seal neologismid, mis pole vist rahvakeele-le kunagi olnud omased ja mille tarvitus vanemas kirjakeeles on olnud harul-dane ja üürrike (näit. aamidam 'tärglis', ballotement, ermel 'varrukas', höllen-stein 'põrgukivi', kaninhene 'kodujänes', purjemeister)....” ja peale rahva- ja

¹ Vt Kristel Ressi artiklit „XVII sajandi saksa-eesti sõnastike töötlemise probleemidest” siinses ajakirjanumbris lk 631–641.

² Tänapäeval Margit Langemetsa, kes Gösekeni sõnade leidmist Wiedemanni sõnaraamatust hea nõuga hõlbustas.

murdekeelest pärit ainestiku „... 3) sõnu vanemast ja uuemast kirjakeelest, nende tähendust selgitades tsitaatidega, viidatuna vastavaisse teostesse (autorid valitud mitte nende tähtsuse, vaid keelelise tõendväärtuse seisukohast)....” (EKMS: XI–XII). Sõnaartiklis, eriti kui tegu on vananenud sõnaga (tähistatud lühendiga vn.), tsiteerib Saareste Gösekeni, kasutades lühendit Gö. ja märkides ka lehekülje(d), kus sõna „Manuctios....” esineb. Tihti on ta sõnaartikli üles ehitanud vaid H. Gösekeni materjalile. Nii selgub, et Andrus Saareste EKMS-i üks allikaist on kindlasti olnud Heinrich Gösekeni sõnavaramu ja mõnevõrra ka viis, kuidas ta seda on kasutanud.

Et sõnade saatust sõnaraamatust sõnaraamatusse veelgi täpsemaks saada, otsisin materjali Gösekeni-järgseist XVIII sajandi sõnaraamatuid (LEG; Thor Helle 1732; Hupel 1780), kust andmeid sain napilt. Nii Anton Thor Helle kui ka A. W. Hupel tunnistavad oma keeleõpetustes, et nad on oma sõnaraamatu tarvis saanud materjali Pärnu kunagise pastori S. H. Vestringi käsi-kirjalisest sõnakogust „Lexicon Esthonicum Germanicum” (LEG).

Sõnade murdelisust jälgisin „Väikese murdesõnastiku” (VMS) ja „Eesti murrete sõnaraamatu” (EMS) alusel. Vaatluse alla olen jätnud need sõnad, mille kohta eespool mainitud murdesõnaraamatuis andmed puuduvad või on lähedane näide vaid ühest kihelkonnast, eeldades, et tegu on väga vanade sõnadega, mis meie murdekogudesse pole jõudnud, sest kogumine algas sajandeid hiljem ja rahvakeelest jõudsid need enne kaduda. H. Gösekeni ladinakeelset materjali selgitasin R. Kleisi, Ü. Torpatsi, L. Grossi, H. Freymanni „Ladina-eesti sõnaraamatu” (Tallinn, 1986) abil ning päritolu andmeid Julius Mägiste etümoloogilise sõnaraamatu (EEW) järgi. Heitsin pilgu ka Eesti kirjakeele seletussõnaraamatusse (EKSS), samuti õigekeelsuse sõnaraamatusse (ÕS 2006) ja teistesse analüüsile kasuks tulnud leksikonidesse.

Nii sigines üsnagi suur hulk Heinrich Gösekeni sõnaraamatust pärit vähetuntud sõnu, mille saatuse eesti leksikograafias võiks huvi pakkuda tänapäeva lugejale ja samal ajal saaks iseloomustuse osake Gösekeni sõnavaramu sisust. Et märksõnastamise töö on veel pooleli ja saksa-eesti sõnastiku pööramine eesti-saksa sõnastikuks toob selgelt esile kogu eesti ainese, mille analüüs seisab ees Kristel Ressel, siis võtsin vaatluse alla vaid kimbukese sõnu iseloomustamiseks Gösekeni arhailise leksika esinemust hilisemates sõnaraamatutes.

Sõnaartikkel algab tänapäevases ortograafias märksõnaga, järgneb tähendusseletus, Gösekenil esinev kuju koos leheküljenumbri(te)ga (eesti vaste esitan poolpaksus kirjas), järgnevad sõnastikud kronoloogilises järjekorras, kui sõna neis esineb, ning sõnaartikli lõpetab kommentaar.

iiv, -a, iivane 'pärm, pärmine' Häff/ (faex) **Ihw.** häfich /(faeculentus) **ihwane** (Göseken 1660: 224).

Wiedemann 1869 *ihw* G. *ihwa* (G) 'Hefe', *ihwane* G. *ihwase*, *ihwatse* (G) 'hefig'.

EKMS-ist puudub nii *iiv* kui ka *iivane*, peatükis „Õlut” on *pärm*, *köst* ja *sepp*.

VMS-i järgi esineb *iiva* 'pärm' vaid Vaivara ja *iivakord* 'vahukord' Kihelkonna murrakus, EMS (I: 910) täpsustab *iivakord* tähendust '(pärmine) käärimiskirme'. Seega on sõnast *iiv* 'pärm' rahvakeeles väike jälg olemas, tuletis *iivane* aga on leidnud kajastust vaid Wiedemanni sõnaraamatus.

Aino Valmet on Gösekeni arhailist sõnavara iseloomustades loetlenud neid, „... mis hilisemast kirjakeelest on kadunud, elades mõnikord edasi ainult kitsal murdealal”, ja esitanud A. Thor Helle sõnastikuosas puuduvate seas *Ihw* 'iiv' pärm' (Valmet 1960: 616).

J. Mägiste toob sõna *hiiv*, -a kohta näiteid soome ja teistest soome-ugri keeltest ning peab seda vanimaks läänemeresoome laenkeelendiks germaani keeltes (EEW II: 346).

iskuvikas, -a 'pikk, väga sale (loomade kohta)' Lang / **ischuwekas** / *dicitur de pecore. wenn ein Vieh so langstreckig ist/* (Göseken 1660: 273); *Niedrig / Langbeinig / Langstreckig / madias / Sahrikas / iskuwikas* (Göseken 1660: 412).

Wiedemann 1869 † *iskuwikas* G. *iskuwika* (G) 'lang gestreckt (von Thieren)'. EKMS III: 158 *iskuwikas* (?) 'pikk, väga sale (loomadest)' (Gö. 412) (Gö. 273).

Tegu on haruldase ja omapärase arhaismiga, mille kujus on A. Saareste gi kahelnud, esitades selle küsimärgilisenä.

Mägistel on *iskuwikas*, -a võetud Gösekenilt Wiedemanni sõnaraamatu kaudu, päritoluselgitust peab ta ebaselgeks ja kaheldavaks (EEW II: 520).

Samas sõnaartiklis on Göseken sõna **iskuvikas** sünonüümidenä toonud kaks arhaismi **maadjas** ja **saarikas**.

Wiedemann 1869 *mādjias* (*mād'jas*) G. *mādija* 'niedrig von Wuchs', aga Gösekenile viide puudub.

Saareste esitab peatükis „Madal” *maadjas* 'madal' (Gö. 412) (EKMS II: 790) ja peatükis „Lühike” *maadjas* 'lühikasvuline' (Gö. 412) (EKMS II: 769). Sõna *maadjas* peab ta küsimärgilisel vananenud lääne-estisõnaks. Murretest on *maadjass* 'madal' registreeritud Rõugest (VMS). Tänapäeva kirjakeeles esineb *maadjas* tähenduses 'maad ligi hoidev' (ÖS).

Teine sõna **iskuvikas** sünonüüm **saarikas** pole selles tähenduses Wiedemanni sõnaraamatusse jõudnud, küll aga toob selle peatükis „Jalg” A. Saareste: *saarikas* 'pikajalgne' (Gö. 412) (EKMS I: 719). Oletan, et tähenduselt võiks Gösekeni sõnakuju *Sahrikas* 'Langbeinig' taga olla ka tänapäevane *säärekas* 'pikkade säärtega, jalgadega'. ÖS-is on *säärekas* 'tugevate säärtega'.

imb 'norus, uimane' kuhrlas / (de pecoris) **imb** (Göseken 1660: 268).

Wiedemann 1869 † *imb* (G) 'niedergeschlagen, muthlos'.

EKMS *imb*, -? 'norus, uimane, longus, rõhutud' (vn.) (Gö. 268). Nagu Wiedemann nii pole ka Saareste riskinud tuua sõna genitiivi kuju.

Gösekenil on ka kuhrlas (de homine) **undias** (1660: 268), mis Wiedemanni sõnaraamatust puudub, aga Saareste toob selle peatükis „Norg” sõna *imb* sünonüümidenä: *undjas* 'uimane, norus, longus, rõhutud' Gö. 268 (EKMS II: 1143). Peatükis „Hooletu” on esitatud *undjas* Gö. 416 (EKMS I: 506) vananenud sõnana ja peatükis „Meelekujutus” *undjas* 'unistaja' (EKMS II: 849) viitega Wiedemanni sõnaraamatule, kus see esinebki – *ündijas* G. *ündija* 'Träumer', – kuid tähendus ei lange Gösekeni omaga kokku. Niisiis on Gösekenil sõna *undjas* kahes lähedases põhitähenduses 'norus, uimane' ja 'unine, loid'. „Manuctio....” grammatikapoele tuletusõpetuse osas toob Göseken adjektiivide keskvorde näidete seas *Undias undiamb* Kuhrlas (1660: 23).

Wiedemanni sõnaraamatus leidub tähenduses on *undjas* ka S. H. Vestringi – *Undias -a* 'Ein Träumer, stiller Mensch: Rev' (LEG: 269) – ja Hupeli sõnaraamatus (1780): *undias, -dia* 'Träumer; der still für sich weg ist' märgendiga H (= Harju dialekti sõna).

Murretest näiteid pole.

Mägiste seostab kuju *úndijas* sõnaga *uni* (EEW XI: 3556).

juhtutama 'kägistama' würgen den Hals / lemmatama / keckistama / **juhtotama** (Göseken 1660: 477).

Göseken pakub saksa sõnaühendile kolm eestikeelset vastet, viimase kohta (*juhtutama*) pole murdekeeles andmeid ja see on edasi liikunud Wiedemanni sõnaraamatusse: † *juhtutama, -tan, -tada* (G) 'würgen am Hals'.

Saareste esitab peatükis „Surmama” *juhtutama* 'kägistama' (Gö. 477) vananenud sõnana, kasutamisnäiteid pole (EKMS III: 953). Tegu on haruldase arhaismiga. Samas peatükis tsiteerib ta Gösekeni ka sõnaartiklis *kägistama*, mille kohta toob lisaks näiteid nii murretest kui ka vana kirjakeele tekstidest (vt EKMS III: 953), sest tegu on üldtuntud sõnaga. Sama võib öelda *lämmatama* kohta, millest on näiteid palju ja juba Georg Müllerilgi (Habicht, Kingisepp, Pirso, Prillop 2000: 167).

Mägiste toob Gösekeni *juhtutama* Wiedemanni sõnaraamatu kaudu ja oletab küsimärgiliselt, et verbi *juhtutama* saaks lugeda ka *juudutama* ja *juutuutama*, mida peab läänemeresoomeliseks (EEW II: 565).

junkar 'jääpurikas' Eis-Zapff / Jeh pulck / Jumisk / **Junckar** (Göseken 1660: 171).

Wiedemann 1869 *juñkar* G. *juñkari* (G) 'Eiszapfen'.

EKMS I: 822 *junkar* 'jummikara' (vn.) (Gö. 171).

Samas sõnaartiklis on Gösekenil teinegi jääpulga ehk jääpurika sünonüüm **jumikas**, mille Saareste toob Gösekenile viidates sõnaartiklis *jummikas* (*jumikas*), e. *jummikara*.

Ilmselt Gösekenist lähtudes peab ta nii *junkarit* kui ka *jumikat* lääne-eesti sõnaks. EMS-is (II: 185) on sõna *jumikas* 'jääpurikas' kohta üks näide Vigalast: *ku talve pikad jummikad`räästas, siis sui kasuda eäd linad*.

Mägiste toob sõna *junkar, -i* 'Eiszapfen' Wiedemanni sõnaraamatu kaudu ja peab seda läänemeresoome deskriptiivsõnaks (EEW II: 571).

karts, -e 'julge', **kartsus** 'julgus' muhtig/ [frisch] **kartz** / julgk / alacris. muthigkeit / [alacritas] **kartzus** / julgkedus (Göseken 1660: 300).

Wiedemann 1869 *kařts, kartse* G. *kartse* (alt, G) 'frisch, muthig'; *kartsus* G. *kartsuze* (G) 'frischer Muth'.

Saareste *us-tuletist* ei too, tal on Wiedemanni sõnaraamatule viidates adjektiiv *kartse* (*karts*) 'värske, julge', mida peab vananenud sõnaks, ja ta tsiteerib Heinrich Stahli: *sünno lapset sünno lauwa ümber/kui ollitamet* [= õlitaimed], *terwet ninck kartzet* (vt EKMS IV: 698).

Sõna *karts* puhul on tegu arhaismiga, mille Göseken on võinud võtta Stahli sõnastikust (vt Kikas 2002: 61), *kartsus* aga *us*-liiteline abstraktnoomen (Habicht 1995: Lisa 13: 9), mis esineb esmakordselt Gösekenil ja mille kohta murdenäited puuduvad.

kugun, -a 'sale' Schlanck / (gracilis) salle / **kuggun** (Göseken 1660: 359); Schwang / (Schlanck) **Kuggun** (Göseken 1660: 371).

Wiedemann 1869 *kugun* G. *kuguna* (G) 'schlank'.

EKMS III: 723 *kugun* 'sale' (vn.) ... (Gö. 359, 371).

Tegu on kauni vana sõnaga, mida murretest pole registreeritud ja mis on tallel vaid Wiedemanni ja Saareste sõnaraamatus.

Mägiste esitab sõna *kugun, -a* Wiedemanni sõnaraamatu kaudu ja oletab, et see võiks pärineda vene keelest: ? *скокун* (EEW III: 1017).

kukne, -se 'uss, madu' Schlange (anguis) ussi / **kuckne** (Göseken 1660: 359)

Wiedemann 1869 *kukne* G. *kukse* (G) 'Schlange'.

EKMS II: 800 *kukne* 'uss, madu' (vn.) ... (Gö. 359).

Gösekeni haruldase sõna on talletanud vaid Wiedemanni ja Saareste sõnaraamat, selle puudumisele Thor Helle sõnaraamatust on tähelepanu juhtinud A. Valmet (1960: 616).

Mägistel on *kukne* lahti kirjutamata (vt EEW IV: 1028).

See pole Gösekenil ainuke ussi või madu tähistav sõna, on *ussiseja uss, Kūh, metz uss, wee uss, hydra* ja vaid arhaismiks jäänud **puik** Schlange die den Kühen die Milch aussauget (boa) **puick / lehma puick** (Göseken 1660: 359).

Wiedemanni sõnaraamatus (1869) *puik* ussi või mao tähenduses ei esine, *puuk*-märksõna all toodud figuraalse tähendusega 'Drache, geisterhaftes Wesen, welches angeblich Schätze zuträgt, auch den Kühen die Milch aussaugt'.

Saareste on peatükis „Uss” Gösekenile viitamata esitanud sõna *puik, -a* (-u, -i) 'tõuk, vagel, mis looma naha all kasvab' (Hls, Pst): *p(uik) on vist kiini tõuk, kiini munast arenenud* (EKMS II: 256). Laialt tuntakse *puik*-sõna tähenduses 'tarn, võhumõök', s.o taimena, aga VMS-ist leiame teate Karksis, kus *puik* märgib kratti nagu Wiedemanni sõnaraamatus *puuk*.

loore 'üks pardi liike' grosse wilde ente / jähtzorsck. item währe / **lohre** / kesckel / sunt species anatum (Göseken 1660: 175).

Wiedemann 1869 *lore* G. *lore* (G) 'eine Art Enten'.

EKMS II: 626 *loore* g. *loore* 'mingi liik parte' ... (Gö. 175).

Mägiste esitab *loore* Gösekeni sõnana Wiedemanni sõnaraamatu kaudu, kuid arutelu ei järgne (vt EEW V: 1363).

Gösekeni sünonüüm samale pardiliigile on **währe** (1660: 175).

Wiedemann 1869 *wäre* G. *wäre* = *vārijas* 'Moorente (Oidemia fusca)'.

EKMS II: 643 *väär, -e* (vt *vaeras*) ... (Gö. 175).

Niisiis on Göseken toonud metspardi tähendussetuseks neli erinevat linunimetust: *jääsorsk* (vrd sm *sorsa* 'part'), *koskel, veere* 'vaeras' ja *loore*, mis pole tänapäeval kasutusel, kui mitte arvestada roolindude hulka kuuluvat *loorkulli* (Mäger 1969 : 205) või Ridalast registreeritud sõna *lorvi* 'lind' (VMS).

lõuk, -u 'mingi eseme hää' Stim / (der Lebendigen) *hehl*. Stim / (der Leblosen) **louck** (Göseken 1660: 397).

Wiedemann 1869 *lõuk* G. *lõugu* (G) 'Klang, Stimme (von etwas Leblosen)'.

Saareste esitab peatükis „Hää” sõna *lõuk, -u* '(eseme) hää, kõla' arhailise sõnana ja viitab Wiedemanni sõnaraamatule (EKMS I: 578).

Samast tüvest pärinevaid tänapäeval tuntud linatööga seotud sõnu on nii Gösekenil – Brachen Flachs / **louckama linno** (1660: 146); Brechen das Flachs / **louckatama** (1660: 147) – kui ka XVIII sajandi sõnaraamatuis.

LEG 123 *Lougutama linnad* 'Flachs Braken'.

Thor Helle 1732 *lougutama linnad* 'Flackbrächen'.

Hupel 1780 *lougud*, pl Flachsbreche; *lougutama linnad* 'Flachsbrechen od. lf. braken'; *loukuti* 'Flachsbreche' r.

Saareste on Gösekeni sõna brache / **Louck** (1660: 146) tähenduse sidunud sõnaga *louguti* 'kolgits, kolgispuu, tööriist linavarte käsitsi murdmiseks' ja osutanud murdelevikule (LäSa, Lä, Ha, Jä, LäVi, PõPä) (EKMS II: 602). Võimalik, et esialgu vaid mingi eseme häält märkinud sõnatüvi on olnud aluseks linatööd tähistavatele sõnadele, mis eeldavad kolkimist, kopsimist, mingi tumeda hääle tekitamist.

Mägiste esitab Gösekeni sõna *lōuk*, *-gu* ja peab seda tõenäoliselt läänemeresoome deskriptiivsõnaks, lisades soome väljendid *loukkua*, *vuoret loukkui* (EEW V: 1425).

mügam, **-e** 'suvivilja- või heinahunnik' Feimen / (Schrober / acervus)

müggamet (Göseken 1660: 185); Kuhhi heina (hölga) hauffen heu (Stroh)

oddra müggamet / gersten hauffen (Göseken 1660: 230).

Wiedemann 1869 *mügam* G. *mügame* (G) 'Kornhaufen, Kornschrober'.

EKMS III: 412 *mügam*, *-e*, *-a* (Krj, Pöi, Muh, Ris), *mügamik* (*mügamas*) 'umbne aun' (Gö. 184, 230) [õige on (Gö. 185, 230)]. Saareste toob siin näiteid Risti ja Karja murrakust ja esitab viite peatükile „Heinahunnik”, kus *mügam* saab tähenduse 'h(eina) aun, piklik umbne heinahunnik' (Krj, Pöi, Ris) ja täpsema sisuseletuse: *m. oli pikergune labu, sületäis sületäie kõrvas, kõrgus – inimesele poolest kerest saadik (1½ m kõrge) ja 3 m pikk, tehakse märjal ajal* (Pöi) (EKMS I: 414).

Ilmselt on talupojakultuuris tarvilik koristusala sõna olnud kasutusel kitsal alal Lääne-Eestis, Mustjalast ja Hiiumaalt on Saareste kirja pannud teate: *m(ügam) ei ole meie sõna*. (EKMS III: 412).

VMS annab sõna *mügam* 'pikergune viljahunnik' levikuks Mus, VII, Pöi, Muh, Mar, Hää, Ris.

Sarnase tuletusviisiga sõnu on Gösekenil teisigi: *kuhlmet* 'kõrvaelundid' (1660: 235), *uddo ehhimet* 'udusuled' (1660: 223).

Mägiste toob sõna *mügam*, *-e* Wiedemanni sõnaraamatu kaudu ja peab seda läänemeresoome deskriptiivsõnaks nominaalsufiksiga *-me* (EEW V: 1634).

rodu 'jonnakas, isemeelne laps' eigensinnig kind / **Roddo** (Göseken 1660: 257).

Wiedemanni sõnaraamat toob märksõnade *rodu* G. *roju*, *rou*; *rodo* G. *roo* teise tähendusena ja Gösekeni sõnana 'eigensinniges, unartiges Kind'.

EKMS II: 433 *rodu* 'vastane, vallatu laps' (Gö. 257). Siin pole *rodu* seotud halvustavas tähenduses sõnaga *rodu*, g. *roju* nagu Wiedemanni sõnaraamatus.

Murretes *rodu*-sõnal lapsega seotud tähendus puudub.

räsa 'kark' Krücke dabey man gehet / **Ressa**. bey der Krücke gehen / **Res-sa ka keija** (Göseken 1660: 267).

Wiedemann 1869 *reza* G. *reza* (G) 'Krücke, *rezaga k̄äima* 'auf Krücken gehen'.

EKMS IV: 65 *räsa* 'kark' ... (Gö. 267). Sõna *kark* on sel juhul liikumisega seotud vahendi tähenduses, *räsa* on kark või tugi. Muudes tähendustes, näiteks 'põikipuu labida või hargi varre otsas', on *räsa* murretes levinud ja tuntud, VMS-i levikuandmete järgi (Mar Kul Mär Vig Kir Aud PJg Hää JMd Hel) on *räsa* 'ristpulk' lääne-eesti sõna.

rüüge 'vana lahja emis' Saw / (sus) *Emmis*. Saw Mutter / (scrofa) *wanna Emmis*. Alte magre Saw / **Rüge** (Göseken 1660: 347–348).

Wiedemann 1869 *rüge* G. *rüge* (G) 'alte magere Sau'. EKMS III. 820 *rüüge* 'vana lahja emis' (Gö. 348).

Mägiste toob *rüüge* Wiedemanni sõnaraamatu kaudu ja peab seda eesti onomatopoeetiliseks sõnaks, osutades sarnasusele Wiedemanni sõnadega *rüügom*, *-i*, *rüigom*, *-i* 'Schwein' ja *ruigama* 'grunzen' ning *rüükmä* (EEW VIII: 2636).

Muudes sõnastikes *rüüge* esile ei tule.

sori (sōri) 'lobiseja, klatšija', **sorima (sōrima)**, **sorija (sōrija)** plauderer / (nugator) lobbiseja / **Sörri**. puddro keel / wapper (noppe) Suh (Göseken 1660: 324); plauderen / **Sörrima** / lobbisema (1660: 324); viel plauderen [blaterare] **sörrima** (1660: 437); waschen / (plaudern) löbbisema / **sörrima** / Soosckma / Sosotellema (1660: 458); klätzscher (Plauderer) **Sörrija** (1660: 258).

Wiedemann 1869 *sori* G. *sori (sōri)* 'Schwätzer, Klätcher, Plauderer' (Gösekenile ei ole viidatud). *sorima*, *-in*, *-ida (soritsema, sorama, sōrama, sōrima)* 'rieseln, rauschen, murmeln, schwatzen, Gerede machen, klatschen'.

EKMS II: 651 *sori, sōri* 'lobiseja, keelepeksja' (Gö. 424); EKMS II: 653 *sorima (sōrima)* (vn.) 'lobisema, taga rääkima' (Gö. 437, 324). Peatükis „Laimama” on veel kord *sorima* 'lobisema, tühja juttu tõstma, taga rääkima' ja on näiteid vanast kirjakeelest, näiteks Uuest Testamendist: *Sest palju on ka Kangekaelsed, Sorriad, ja Mele-eksitajad* (EKMS II: 401).

Mägiste peab *sorima*-verbi läänemeresoome deskriptiivsõnaks (EEW IX: 2875–2876).

Tegijanimi *sorija* regulaartuletisena ei esine Wiedemanni ega Saareste sõnaraamatus.

Klatšimise, tagarääkimise ja lobisemise sünonüümidena toob Göseken *sorima* kõrvale verbid **soosckma, Sosotellema** (Göseken 1660: 458) ja saksa sõna *zerren* vastena **narckotama / Sosatellema / soosckma** (1660: 482).

Wiedemann 1869 *sōskama, -kan, sōzata (sōskada)* (G) 'necken' = *sozima*.

EKMS II: 1130 *soosckama* 'sõitlema' (Gö. 482).

suguma 'sarnane olema, sarnlema' arten (schlachten) **sugguma** (Göseken 1660: 111).

Wiedemann 1869 *suguma, -un, -uda* 'arten', Gösekenile ei ole viidatud.

Hupel 1780 *sugguma* 'arten' W = die Provintz Wiek nebst Dagen, und deren Dialect, s.o lääne murde sõna.

EKMS-ist see verb puudub.

G. Tuksami (1939) järgi on *arten* intransitiivse verbina tähenduses 'sarnlema, sarnanema' (vt ka Mund 2002).

Mägiste verbi ei seleta, on *sugu* ja palju sellega seotud tuletisi ja liitsõnu (EEW IX: 2895–2897).

Oletan, et tegu on nimisõnast *sugu* tulenenud verbiga, mille vanimast tähendusest lähtuvad tänaseni kasutusel olevad näitavad asesõnad osisega *-sugune* 'kellegi moodi, kellelegi sarnane': *niisugune, seesugune* jt. Mõtet toetavad saksa sõna *arten* näited: *er artet ganz nach seinem Vater* 'ta on täitsa isasse'; *die Menschen sind schon so geartet* 'inimesed on kord niisugused' (Tuksam 1939: 67).

VMS-is on *sugumane* 'sugune' lõunaeestilise leviga.

toi: toie 'nisanapp, nisanibu' brüste / nissat. Brustwärtzlein / nissa napp / **toijet** (Göseken 1660: 149); Wartzten / (an der Brust papilla) nisso napp. item **nissa toet** / kust laps kinni hackab / daran das Kind fasset (Göseken 1660: 458).

Wiedemann 1869 *toi* G. *toie* (G), *niza toi* 'Brustwarze'; *tugi* pl. *toed* (G), *niza toed* 'Brustwarzen', *tühjad t.* 'Abort' (vrd *toi, tuhk* 2).

EKMS III: 620 *tugi* g. *toe* e. *toi* g. *toie* 'nisatoed, nisanupud' (vn.) (Gö. 149, 458).

Mägiste toob *toi* sõnaühendi *nisa toi* 'Brustwarze' koosseisus, mille etümoloogia on ebaselge (EEW X: 3203).

Mujalt näiteid leidnud ei ole.

tunglik 'konarlik, künklik, ebatasane' Uneben / **tuncklick** / metlick (Göseken 1660: 164).

Wiedemann 1869 *tunglik* G. *tungliku* (G) 'uneben, höckerig'.

EKMS II: 33 *tunglik* 'ebatasane, konarlik' (Gö. 164).

Mägiste toob sõna *tunglik* Wiedemanni sõnaraamatu kaudu ja peab seda sufiksiga *-lik* (*-likko*) tuletatud adjektiiviks, mis võiks olla suguluses sõnadega *tõnguma, tõngermaa* (EEW X: 3360).

Mujal samas tähenduses sõna ei leidu.

uhine, -se 'juurdetulnu, tulnukas' Ankömmling / **Uhhine** (Göseken 1660: 106).

Wiedemann 1869 *uhine* G. *uhise, uhitse* (G) 'Ankömmling'.

EKMS IV: 73 *uhine* 'tulnuk' (Gö. 106).

Saksa keele *der Ankömmling* sisaldab ka familiaarset tähendust 'vastsündinu, uustulnukas' (Tuksam 1939) ja sellele on H. Göseken otsinud rahvakeelset vastet, mis võib seostuda prefiksilaadse *uhi*-osisega, mis teada-tuntud liit-sõnas *uhiius* 'väga uus, tuliius'.

Mägiste sõnaraamatus on vaid *uhine*, vt *uhiius* (EEW XI: 3523).

Muid kasutusnäiteid ei leidu.

vaema, väema, 'vägistama' Nohtzüchtigen eine Dirne / überweltigen / **wajema** / wehje kaas erranahrma (Göseken 1660: 311 A).

Wiedemann 1869 *vaema, -en, -eda* (G) 'nohtzüchtigen (st. *wäema* von *wägi* ?).

EKMS III: 901 *vaema* ? e. *väema* ? 'vägistama' (vn.) (Gö. 311 A).

Nii Wiedemann kui ka Saareste on märksõna valikul kahelnud, kuid silmas pidades Gösekeni sünonüümi, kus *wehje kaas* 'väega' olemas, oletan küll,

et tegu on sõna *vägi* tüvest *väe* moodustatud verbiga, s.o omastavakujulisest tüvest saadud nulltuletisega, mis on keelest kadunud ja asendunud tänapäevase verbiga *vägi+sta+ma*.

Mägiste toob Gösekeni *vaema* sõna taas Wiedemanni sõnaraamatu kaudu ja peab Wiedemanni küsimärgiliselt pakutud päritoluseletust *wäema* < *wägi* võimalikuks (EEW XI: 3621).

Kokku oli vaatluse all 20 sõnaartiklit, milles ühtekokku 30 üksiksõna, kõik vananenud, kas päris tundmatud või vähe tuntud tähenduses sõnad. XVIII sajandi sõnaraamatute autorid A. Thor Helle ja A. W. Hupel on Gösekeni arhailise sõnavara enamasti oma sõnastikest välja jätnud, tõenäoliselt olid need rahva kõnekeelest kadunud või tarvitati kitsal alal, millega autoreil polnud kokkupuuteid.

F. J. Wiedemanni eesti-saksa sõnaraamatu (1869) täiuslikkust imetletakse tänapäevani ja põhjusega. Ühtlasi on see suurepärane leksikograafilise järjepidevuse hoidja. Siin vaadeldud sõnadest puuduvad sealt vaid *saarikas* 'pikajalgne', *sorija* 'klatšija, lobiseja', *undjas* 'norus, uimane', kõik moodustusviisilt tuletised. Gösekenilt pärit sõnaks pole ta lugenud *suguma*-verbi.

A. Saareste EKMS-ist puuduvad *iiv* 'pärm' ja *iivane* 'pärmine', regulaartuletusega abstraktnoomen *kartsus* 'julgus' ja *sorija* ning verbi *suguma* 'sarnanema' puhul ta Gösekeni sõnastikku ei tsiteeri. Kõik ülejäänud siin vaadeldud arhaismid on EKMS-is esindatud. Murretes laiemalt levinud sõnu A. Saareste Gösekeni sõnastikuga ei seosta. Senise võrdlustöö põhjal võib öelda, et Heinrich Gösekeni „Manuctio....” sõnastikuosa on olnud Andrus Saarestel EKMS-i koostamise käigus täies mahus kasutusel ja nii on ta loonud sideme mitmesaja aasta taguse keelemaailmaga ning teinud kunagise rahvakeele näited kättesaadavaks uutele põlvkondadele.

Julius Mägiste eesti kolmanda suure leksikograafina on avanud H. Gösekeni sõnastiku ununenud sõnade päritolu nii artiklites (Mägiste 1957: 154–159) kui ka oma etümoloogilise sõnaraamatu käsikirjas. Siin vaadeldud arhaismidest on J. Mägiste järgi enamik läänemeresoome päritolu onomatopoeetilis-deskriptiivisõnu (*juhtutama*, *junkar*, *lõuk*, *mügam*, *rüüge*, *sorima*) või reeglipäraseid tuletisi (*undjas*, *tunglik*, *väema*), sõna *kugun* oletab ta vene laenuks. Murdelist levikut silmas pidades on osa neist kasutusel olnud Lääne- ja Loode-Eestis, piirkonnas, kus Heinrich Göseken elas ja töötas. Oli ta ju 40 aastat Kullamaa pastor ja enne seda kolm aastat Risti ja Harju-Madise kirikuõpetaja. Oma koguduse liikmetega suheldes õnnestus keeleandekal sakslasest jumalasõnalevitajal üles kirjutada tuhandete saksa sõnade eestikeelsed vasted ning talletada suur kogus omaaegset rahvakeele sõnavara saksa-eesti sõnaraamatus, andes sellega meile, tänapäevastele keelehuvilistele, aimu üle kolmesaja aasta tagusest eesti keelest. See on töö, mis äratub austust ja imetlust.

Kui aastakümneid tagasi vaatles Arnold Kask kümnekonna sõna näitel leksikaalse informatsiooni ulatust XVII–XVIII sajandi keelelistes käsiraamatutes ilmunud sõnastikes, lõpetab ta kirjutise sooviga: „Muidugi oleks hea, kui Gösekeni materjali võiks kättesaadavaks teha kas lisaks originaaltekstile eesti-saksa sõnaraamatu näol või vähemalt eestikeelsete sõnade registriga, milles iga sõna puhul on viidatud originaalteksti leheküljele. Selle materjali trükkis avaldamine viiks meid tubli sammu lähemale vanema eesti kirjakeele

sõnavara tundmaõppimisele” (Kask 1976: 27). Loodan, et Heinrich Gösekeni sõnaraamatu keelesuuna muutmise ja eesti ainese esiletoomisega astutakse arvutiajastul seda tublit sammu tänapäeva ülikoolis süsteemikindlalt ja üsna jõudsalt, nii et peagi 350 aastat vana väljaanne ilmub lugejate ette uues, tänapäevases kuues.

Kirjandus

- EEW = J. Mägiste, Estnisches etymologisches Wörterbuch I–XII. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft, 1982–1983.
- EKMS = Andrus Saareste, Eesti keele mõisteline sõnaraamat I–IV. Stockholm, 1958–1963.
- EKSS = Eesti kirjakeele seletussõnaraamat. Tallinn, 1988–2007.
- EMS = Eesti murrete sõnaraamat. Tallinn, 1994 –.
- G u t s l a f f, Johann 1648. Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam.... Dorpat: Johannes Vogel [Faksiimile ja tõlge: Johannes Gutsloff, Observationes grammaticae circa linguam Esthonicam / Grammatilisi vaatlusi eesti keelest. Koostanud ja tõlkinud Marju Lepajõe. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 10.) Tartu: Tartu Ülikool, 1998].
- G ö s e k e n, Heinrich 1660. Manuctio ad Linguam Oesthonicam, Anführung zur Öhstnischen Sprache.... Reval [Faksiimileväljaanne: Heinrich Göseken, Manuctio ad Linguam Oesthonicam, Anführung zur Öhstnischen Sprache. Herausgegeben und mit einer Einleitung versehen von A.-L. Värri Haarmann. Hamburg: Helmut Buske Verlag, 1977].
- H a b i c h t, Külli 1995. *us*-liiteliste abstraktnimisõnade areng eesti kirjakeeles. Magistritöö eesti keele erialal. Tartu (käsikiri TÜ eesti keele õppetoolis).
- H a b i c h t, Külli, K i n g i s e p p, Valve-Liivi, P i r s o, Urve, P r i l l o p, Külli 2000. Georg Mülleri jutluste sõnastik. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 12). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- H u p e l, August Wilhelm 1780. Ehstnische Sprachlehre für beide Hauptdialekte, den revalschen und der dörptschen, nebst einem vollständigen Wörterbuch.
- K a s k, Arnold 1976. Leksikaalse informatsiooni ulatusest eesti sõnaraamatuis. – *Emakeele Seltsi aastaraamat 22 1976*. Tallinn: Eesti Raamat, lk 15–27.
- K i k a s, Kristel 2002. Mida sisaldab Heinrich Stahli *Vocabula*? Toimetanud Valve-Liivi Kingisepp. (Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 21). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- LEG = Salomo Heinrich Vestring, Lexikon Esthónico Germanicum. Eesti-saksa sõnaraamat. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, 1998.
- M u n d, Argo 2002. Verbides Heinrich Gösekeni sõnaraamatus (1660). *Bakalau-reusetöö*. (Käsikiri TÜ eesti keele õppetoolis.)
- M ä g e r, Mart 1969. Linnud rahva keeles ja meeles. Tallinn: Eesti Raamat.
- M ä g i s t e, Julius 1957. Ununenud eesti sõnu. – *Tulimuld*, nr 3, lk 154–159.
- S t a h l, Heinrich 1637. Anführung zu der Estnischen Sprach. Revall: Chr. Reusner der älter [Faksiimileväljaanne: Heinrich Stahl, Anführung zu der Estnischen Sprach. Brampton–Tartu: Maarjamaa, 2000].
- [T h o r H e l l e, Anton] 1732. Kurtzgefaßte Anweisung Zur Ehstnischen Sprache.... Halle: Stephan Orban [Faksiimile ja tõlge: Lühike sissejuhatus eesti keelde 1732. Saksa keelest tõlkinud ja järelsõnad kirjutanud Annika

- Kilgi ja Kristiina Ross. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus, 2006].
- T u k s a m, Georg 1939. Saksa-eesti sõnaraamat. Käsikirja läbi töötanud ja redigeerinud E. Muuk. Tartu: Kirjastus „Kool”.
- V a l m e t, Aino 1960. H. Gösekeni sõnaraamatust. – Keel ja Kirjandus, nr 10, lk 612–617.
- VMS = Väike murdesõnastik I–II. Tallinn: Valgus, 1982, 1989.
- W i e d e m a n n, Ferdinand Johann 1869. Estnisch-deutsches Wörterbuch. St. Petersburg.
- ÕS = Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus, 2006.
- M u r r a k u d: **Audru**; **Helme**; **Hls** = Halliste; **Häädemeeste**; **JMd** = Järva-Madise; **Kirbla**; **Krj** = Karja; **Kullamaa**; **Martna**; **Muhu**; **Märjamaa**; **PJg** = Pärnu-Jaagupi; **Pst** = Paistu; **Pöide**; **Risti**; **Vigala**; **VII** = Valjala.

Some Lexical Rarebits from Heinrich Göseken

Keywords: history of Estonian lexicography, Heinrich Göseken, vocabulary

The article discusses some rare words used by Heinrich Göseken (1612–1681) in his handbook „Manuductio ad Linguam Oesthonicam, Anführung Zur Öhstnischen Sprache” (1660), which have been lost from popular usage and often from people’s memory as well. Those words are followed from dictionary to dictionary, spanning from the 17th to the 20th century and focusing, first and foremost, on the Estonian-German Dictionary by F. J. Wiedemann (1869), the Thesaurus of Estonian by Andrus Saareste (EKMS 1958–1963) and the manuscript of the Estonian Etymological Dictionary by Julius Mägiste (EEW 1982–1983). Such analysis of lexicographic sources for 20 word entries (*iiv*, *iivane* ‘yeast, yeasty’, *imb* ‘downcast, apathetic’, *iskuvikas* ‘long, very slender (animal)’, *juhtutama* ‘strangle’, *junkar* ‘icicle’, *karts* ‘brave’, *kugun* ‘slender’, *kukne* ‘snake’, *loore* ‘a species of ducks’, *lõuk* ‘sound of an object’, *mügam* ‘heap of spring grain or of hay’, *rodu* ‘wayward child’, *räsa* ‘crutch’, *rüüge* ‘old skinny sow’, *sori* (*sõri*) ‘blab, gossip’, *suguma* ‘resemble’, *toi* ‘nipple’, *tunglik* ‘rough, bumpy’, *uhine* ‘newcomer’, *vaema* (*väema*) ‘to rape’ brings to light the consistency of literary Estonian.

Valve-Liivi Kingisepp (b. 1935), University of Tartu, Institute of Estonian and General Linguistics, Docent Emeritus, valve@neti.ee